

BOMONTİ BUZ ŞİRKETİNİN PİYASA İLİŞKİLERİ

Fatih DAMLIBAĞ*

Öz

Bu makale buz üretimi sektöründeki tek bir firmanın, piyasa ilişkilerini açıklamayı hedeflemektedir. Bomonti Buz Şirketinin ve rakiplerinin talepleri karşısında, Osmanlı Devleti'nin piyasa düzenleyicisi olarak uygun bir rekabeti nasıl sağlayacağıyla ilgili çabalarından bahsedilecektir. Buz tarih boyunca piyasası olan bir ürün olmuştur. Fakat bu talebin esaslı bir şekilde karşılanması; ancak XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, suni buz üretiminin keşfiyle birlikte mümkün olmuştur. Buzun geniş bir piyasaya sahip olması, pek çok girişimcinin bu sektörde faaliyette bulunmak istemesine sebeptir. Bu süreçte Bomonti Buz Şirketi, piyasanın önemli aktörlerinden olmuştur. Bomonti kardeşler Salim Ağa'nın imtiyazını ellerine geçirmişlerdir. Faaliyetleri sırasında iki türlü rekabete maruz kalmışlardır. İlk rakip karcı esnafıdır. Bunlar eskiden beri, yağışlı kıştan hazırlayıp yazın satmaktadırlar. Bu esnafın Bomonti Buz Şirketi hakkındaki iddiaları, Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiştir. Şirketin ikinci rakibiye, kendisi gibi suni buz üretmek isteyen diğer girişimcilerdir. Fakat bu noktada şikâyetçi taraf, Bomonti Buz Şirketi olmuştur. Şirket üretim alanındaki tekelinin, ihlal edildiğini düşünmektedir. Fakat bu alandaki itirazları, devlet tarafından kısmen kabul edilmiştir. Devlet suni buz üretimini, ticari ölçekte yapanlara müdahalede bulunmuştur. Fakat imtiyaz mukavelenamesinde aksi bir madde bulunmasına rağmen, kendi ihtiyacı için makine kullananlara dokunmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bomonti Buz Şirketi, Suni Buz, Rekabet, Üretim Tekeli, Piyasa İlişkileri.

MARKET RELATIONS of BOMONTI ICE COMPANY

Abstract

This article aims to explain market relations of a single company, which operated in ice production sector. In order to provide a proper market, Ottoman State's efforts as a market regulator will be discussed against the demands of Bomonti Ice Company and his rivals. Historically ice is a demanded commodity. But only after the second half of 19th century, this demand could be substantially met with invention of artificial ice production. Due to ice had a large market, many entrepreneurs wanted to act in this sector. In this process, Bomonti Ice Company became the prominent actors of the market. Bomonti brothers seized the privilege of Salim Ağa. In their activities, they faced two different competitions. First rivals were snow collecting artisans. They prepared precipitation from winter and sold in summer for a long

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
(fdamlibag@gumushane.edu.tr).

time. These artisans' claims about Bomonti Ice Company were not accept by Ottoman State. Company's second rival was the other opponents who wanted to produce artificial ice like him. But in this point, Bomonti Ice Company became the opposition part. Company thought that his production monopoly had been violated. But their objections in this field were partly accepted by the state. State intervened to the artificial ice producers in a commercial scale. On the contrary to privilege contract, the state did not interfere with the manufacturers who produce ice for their own use.

Keywords: *Bomonti Ice Company, Artificial Ice, Competition, Production Monopoly, Market Relations.*

Giriş

Suyun katı hale gelmesi demek olan buz, günümüz insanı için rahatlıkla karşılanabilen bir ihtiyaçtır. Birkaç adım yürüyerek rahatlıkla ulaşabildiğimiz buzdolabı veya derin dondurucudan, bu ihtiyacı karşılayabiliriz. Fakat XIX. Yüzyılın ortalarına kadar, sıcak yaz günlerini serinletecek buza ulaşmak; insanların büyük çoğunluğu için sadece bir hayalden ibaretti. Bazen dağlarda karların kış mevsiminden bastırılmasıyla, yaz mevsimi için kar stoku yapılmaktaydı. Fakat bu durum ihtiyacın çok kısıtlı bir kısmını karşılama potansiyeline sahipti. Üstelik nakliye konusunda yaşanan güçlükler, yaz sıcaklığında karın ve buzun erimesi, ihtiyacın karşılanmasında ilave bir zorluktu. Suni buz üretimi konusundaki bu ciddi ticaret potansiyeli, zamanla mucitlerinde ilgisini çekmeyi başardı. Alandaki çalışmaların neticesinde ilk kullanışlı buzdolabının patenti, 1834 yılında Jacob Perkins tarafından alındı. Bu makine buhar sıkıştırma yoluyla çalışmaktaydı. İngiltere'de üretilen bu buzdolabı ticari bir başarı elde edemedi. Benzeri bir makine 1856 yılında ABD'de yapıldı. Alexander Catlin Twinning tarafından yapılan bu buzdolabı da, sınırlı bir başarı elde edebildi. Bunun en önemli sebebi, soğutmada kullanılan etil eter gazının hem toksin hem de parlayıcı bir gaz olmasıdır. Ayrıca uygulanan basınç karşısında, sistemde gaz kaçakları olabilmekteydi. 1863 yılında Fransız mucit Charles Tellier kullanılan gazı metil eter olarak değiştirerek, gaz kaçaklarını azalttı ve buzdolaplarını daha kullanışlı hale getirdi. Tabiatıyla buz üretimi alanındaki bu icatlar, yerel olarak buz ihtiyacının karşılanabilmesi imkânını doğurdu.¹

Bu tip makinelerin Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşmasıysa, 1880'lerden itibaren gerçekleşti. Devlet başlangıçta Karhane adıyla buz satışını kendi tekeli altında bulundurduysa da, makinelerin yaygınlaşmasıyla beraber bu konudaki tutumunu değiştirdi. İlk dönemdeki yasaklayıcı tavırla ilgili olarak, iki İngiliz vatandaşının 8 Mayıs 1872 tarihli talebi örnek gösterilebilir. Suni buz üretimi konusunda Osmanlı Devleti'ndeki ilk teşebbüsü ortaya koyan İngiliz ortaklar,

1 Robert T. Balmer, *Modern Engineering Thermodynamics*, Elsevier Inc, New York, 2011, ss. 543, 547.

İstanbul sur dışında Alibeyköy civarında bir buz fabrikası kurmak istediler. Ayrıca kuracakları fabrikada, toplam gücü on beygir olan iki adet buhar makinesi kullanacaklardı.²

Yapılan inceleme sonrası, İngiliz ortakların talebi reddedildi. Bunun gerekçesiye küçük ve kuvvetsiz makinelerle kurulacak bir fabrikanın, ancak devlet işletmesi olan Karhane'ye bir rakip olarak görülmesiydi. Az masrafla kurulan, hızlıca ve peşin parayla satılan bir ürünün devletin kontrolünde kalması daha uygun bulunmuştur. Zaten gerektiği takdirde İngiliz ortakların kurmayı planladığı makineleri, devlet de rahatlıkla temin edebilecektir.³

Buz üretimi alanına özel sektörün de girmesine izin verildiği 1880'lerden itibaren, sektörde iki farklı uygulama görünmektedir. Osmanlı Devleti buz imal etmek için yapılan büyük ölçekli yatırımları, girişimcilerine imtiyaz hakkı tanıyarak korumuştur. Bu tarz girişimciler, devletle günümüzün teşvik uygulamalarına benzeyen sözleşmeler imzalamışlardır. Fakat bu girişimcilerin haricinde, sektörde irili ufaklı pek çok tesis de kurulmuştur. Çoğunun sermayesi küçük olduğu için, devlet bu girişimcilere ruhsat vermekle yetinmiştir. Ayrıca sektörde 1896 yılından sonra imtiyaz verme usulü son bulmuştur. Bunun en büyük sebebi buz makinelerinin ulaşılabilirliğinin artmış olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin hangi girişime imtiyaz ve hangi girişime ruhsat verdiğiyle ilgili olarak; Ticaret ve Nafia Nezareti'nin hicri 1314 (1896-1897) yılını değerlendirmek için hükümete sunduğu rapor, önemli ayrıntılar içermektedir. Raporun Ticaret ve Sanayi başlığını taşıyan bölümünde; farklı sektörlerde verilen imtiyazların yanı sıra, Numan Efendi'nin Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak için imtiyaz aldığı belirtilmiştir. Fakat bu bilginin akabinde zaruri ihtiyaçların yerinde temini için imtiyaz ve tekel hakkı tanınmadan, bazı buz fabrikalarına ruhsat verildiği belirtilmektedir. "...Şam ve Halep ve Kudüs-ü Şerif şehirlerinde birer buz fabrikası tesis ve küşadına...imtiyaz ihсан buyurulmuş ve bir gûne imtiyaz ve inhisar tahtında olmayarak havayic-i zaruriye-i mahalliyyenin istihsali emrinde buz fabrikaları tesisine ruhsat verilmiş olduğu..."⁴

Buz fabrikası kurup suni buz üretmek için, üç ayrı şahıs imtiyaz almıştır. Bunlardan birincisi Bekçiler müdürü Salim Ağa olup, aldığı imtiyaz Bomonti Buz Şirketinin temelini oluşturmaktadır. Bunun için bu çalışmada, Salim Ağa'nın devletle olan görüşmeleri ve sonunda ulaşılan imtiyaz mukavelenamesinin bütün detayları verilecektir. Fakat ondan önce sektöre girişte Salim Ağa'nın yolunu takip ederek, imtiyaz alan diğer iki girişimci hakkında bazı bilgiler verilecektir.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA Şura-yı Devlet bundan sonra ŞD 498/13. 30 Safer 1289, 26 Nisan 1288, 8 Mayıs 1872.

3 BOA ŞD 498/13. 24 Cemaziyelevvel 1289, 30 Temmuz 1872.

4 BOA Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Evrakı bundan sonra Y.PRK.TNF 5/41. 22 Muharrem 1315, 11 Haziran 1313, 23 Haziran 1897.

Konunun detaylarına geçmeden önce, bu çalışmada takip edilen usul hakkında bazı açıklamalar yapılması faydalı olacaktır. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler üzerinden, ilgili şirketin piyasa ilişkileri anlatılmıştır. Yazarın yorumuyla birlikte bu anlatımın hemen sonrasında, önemli görülen bazı kısımlarda arşiv belgesinin Latin harfleriyle alıntı olarak verilmesi tercih edilmiştir. Konunun arşiv belgeleri üzerinden takip edilmek istenmesi durumunda, bu alıntıların okuyucuya önemli bir kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür. Ayrıca bu usul, Türk İktisat Tarihinin kurucusu Ömer Lütfi Barkan'ın uyguladığı metot olduğu için tercih edilmiştir.⁵

1. Buz Fabrikası İmtiyazı Alan Diğer Girişimciler

Salim Ağa sonrası sektördeki ikinci imtiyaz, 25 Temmuz 1887 tarihinde İzmir'de fabrika kurmak için alınmıştır. Şura-yı Devlet baş muavini Abdullah Bey ile yine bu dairede muavin olarak çalışan Şükrü Bey'in ortak olarak kuracakları fabrika için, kendilerine 15 yıllık bir imtiyaz süresi tanınmıştır. Bu konudaki üçüncü imtiyazsa, Şam'ın önde gelenlerinden Numan Ebu Şiar Efendi tarafından 25 yıllığına alınmıştır. Kendisi 5 Temmuz 1896 tarihinde onaylanan imtiyazıyla; Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak istemektedir.⁶

Şura-yı Devlet baş muavini Abdullah Bey ile muavin Şükrü Bey'in ortak aldıkları imtiyaz için, 10.000 liralık bir sermayeyle faaliyete başlamışlardır. Ortaklar İzmir'in Darağacı semtinde, buz fabrikalarını kurmuşlardır. 7 Haziran 1889 günü görkemli bir törenle açılan fabrika, makine parkı için Fransız teknolojisini tercih etmiştir. Fabrikanın ürettiği buzlar 25 gün korunabildiği için, farklı yerlere de pazarlanabiliyordu. Günlük kullanım için şişelerde yapılan buzlar, altı saat dayanmaktaydı. Fabrika günde 3800-5100 kilogram arasında buz üretirken, bunun yarısı Avrupa'dan getirilen özel makineyle kar haline getirilmekteydi. Fabrikada 1894 yazında yaşanan patlama, üretimin durmasına sebep olmuştur. İzmir'in önemli kereste tüccarlarından ve aynı zamanda fabrikanın müdürü de olan Avloya adında biri, 3000 liraya fabrikayı satın aldı. 800 liralık masrafla getirttiği yeni makinelerle birlikte, onarım işlerini de tamamlayarak Mayıs 1895'te buz fabrikasını yeniden faaliyete geçirdi. 1913 sanayi sayımına göre bu fabrika üretimini sürdürmekteydi.⁷ Fakat sayımın tekrarlandığı 1915 yılındaysa, üretim devam ettirilememiştir.⁸

5 Barkan'ın metin içinde yaptığı geniş arşiv belgesi alıntılarında bazıları için sayfa 264-265, 306-307 ve 585'e bakılabilir. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.*

6 BOA, Amede-i Divan-ı Mukavelat bundan sonra A.DVNSMMLT.d.2. 171-172, d.8. 173-175.

7 Abdullah Martal, "İzmir Buz Fabrikası", *Tepekule Tarih, Tepekule Kitaplığı Yayınları, İzmir, 2000, S.2, s.87.*

8 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003, s.63.*

Numan Efendi buz fabrikası kurmak için imtiyaz alan üçüncü şahıs olup, imtiyazın üzerinden iki sene geçmesine rağmen fabrika inşasına başlayamamıştır. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi imtiyazın feshine karar verdiyse de; bölgedeki karışıklıkları gerekçe gösteren Numan Efendi, inşaat ile ilgili süreyi bir yıl daha uzattırmasıdır. Fakat bu ilave sürede ne inşaatla başlanabilmiş, ne de bu amaca yönelik olarak bir anonim şirket kurulabilmiştir. Numan Efendi ilk aldığı uzatmadaki gerekçelerin devamı sebebiyle, ilave bir yıl daha uzatma almıştır. Numan Efendi ikinci uzatmada şirket kurmak için girişimlere başlamışsa da, şirketin kuruluşunu tamamlayamamıştır. Bu durum üzerine yeni ortağı Reşid Matran ile birlikte Ticaret ve Nafia Nezaretine başvurarak; her ne kadar istenilen sürede şirket kuruluşunu başaramasalar da, bu amaç uğrunda çok para harcadıklarını belirtmişlerdir. Buz fabrikaları için gereken makine parkına yaptıkları büyük masraflar sebebiyle, imtiyazın sonlandırılması halinde önemli zarara gireceklerdir. Üç şehir içinde ayrı ayrı fabrika kurmanın zamana ihtiyaç duyduğunu belirten ortaklar, iki senelik ilave bir süre daha almışlardır. Bu sürede de gerekli şartlar yerine getirilemezse, fabrika inşasına başlanamayan şehirdeki imtiyazın düşürülmesini talep etmişlerdir. Tanzimat Dairesinde tekrar eden görüşmeler sırasında, Halep'te bir girişimcinin imtiyazsız sadece ruhsatla buz fabrikası kurmak istediği haberi alınmıştır. Bu yeni girişim üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, imtiyazdan Halep şehrini çıkarmıştır. Kasım 1900 tarihinde imzalanan yeni imtiyaz, sadece Şam ve Kudüs şehirlerini kapsamaktadır. Fakat Numan Efendi ve ortağı fabrika kurmayı başaramamıştır.⁹

2. Salim Ağa'nın İmtiyaz Süreci

6 Ekim 1882 tarihinde Salim Ağa'nın imtiyaz talebi, gerekli işlemlerin başlatılması için Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesine iletilmiştir. Tanzimat Dairesi 17 Ekim 1882 tarihinde öncelikle Nafia Nezaretine yönelmiştir. Nezaretin kamu faydasının gözetilmesi için, belediyenin de görüşünü alarak bir karara varması istenmektedir. İstenilen imtiyazın usul bakımından ve kanunen uygunluğunun denetlenerek, bahsedilen şartlar hakkındaki görüşlerinin belirtilmesi istenmektedir.¹⁰

Nafia Nezareti 15 Kasım 1882 tarihli verdiği cevapta, öncelikle kendisinin görev tanımını yapmıştır. Görevinin kurulacak fabrikayı kontrol ederek, kullanılacak makinelerin kuvvetinin tespiti ve muhtemel zararlarının nasıl önleneceğinin belirlenmesi olarak tanımlanmıştır. Kendisinin görevi olan fenni kontrollerden önce, Ticaret Nezareti ve Şura-yı Devlet tarafından yapılması gerekenler olduğunu belirtmiştir. Çünkü girişimcinin talep ettiği husus, bir kazancın sınırlı bir şekilde de olsa tekele bağlanmasıdır. Sonuç olarak Nafia Nezareti ilgili kurumların konuyla ilgili kararlarından sonra, kendi üzerine

9 Burcu Kurt, "Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları" *OTAM*, Ankara, 2011, S.30, ss. 87-89.

10 BOA ŞD 2463/1. 4 Zilhicce 1299, 5 Teşrinievvel 1298, 17 Ekim 1882.

düşen vazifeyi yerine getirecektir.¹¹

Bu gelen cevap üzerine 23 Kasım 1882 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, Ticaret Nezaretinden Salim Ağa'nın imtiyaz talebiyle ilgili görüşünü istemiştir. Ticaret Nezareti buz fabrikaları kurmak ve bu işlerin yürütülmesi için bir anonim şirket kuruluşunun, nezaretçe uygun olduğu kanaatindedir. Fakat bundan önce konunun, Şura-yı Devlet tarafından ticaret serbestliği ve kapitülasyonlar bakımından incelenmesini istemektedir.¹²

Şura-yı Devlet Salim Ağa'ya verilen imtiyazın, Balta Limanı Ticaret Anlaşmasına aykırı olup olmadığı konusunda Hariciye Nezaretinden görüş istemektedir.¹³ 4 Ocak 1883 tarihli cevabında Hariciye Nezareti, bu konuda bir mahzur olmadığını belirtmiştir. Çünkü görüş aldığı Babîali hukuk müşavirliği, verilen imtiyazın hem bu anlaşmaya hem de ticaret serbestliğine uygun olduğunu belirtmiştir.¹⁴ "...Babîali Hukuk Müşavirliğinden ita olunan suret-i melfufa mütalaname de imtiyaz-ı mezkûrun ahkâm-ı muahedata tokunur ciheti olmadığı gösterilmiş..."¹⁵

Bu olumlu görüşlerin neticesinde, imtiyazın verilmesine Ticaret Nezareti onay vermiştir. Yalnız imtiyaz sahibinin kendi bölgesine gelecek, gerek tabi ve gerekse suni buzların giriş ve satışına karışmaması şart koşulmuştur. Salim Ağa İstanbul'da kurmayı planladığı fabrikayla aynı şartlarla Çanakkale'de bir fabrika kurmak istemektedir. Bu talep dahi kabul edilmiştir. Fakat girişimcinin bir imtiyaz taslağı hazırlaması, Ticaret Nezareti tarafından beklenmektedir. Salim Ağa'nın ilk vekili olan Neşet Efendi, istenilen taslağı yaklaşık üç sene teslim etmemiştir. Salim Ağa'nın yeni vekili olan Mustafa Şevket Efendi on yedi maddelik taslağı Ticaret Nezaretine teslim etmiştir. Yapılan incelemeler sonrası 27 Ocak 1886 tarihinde işlemler başlamıştır. Muamelesini tamamlayan Ticaret ve Ziraat Nezareti, konuyu 11 Şubat 1886 tarihinde Şura-yı Devlete havale etmiştir.¹⁶

Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabından gelen tezkire vasıtasıyla Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesine havale edilen Salim Ağa'nın talebi, 22 Mart 1886 tarihinde görüşmeye alınmıştır. Tanzimat Dairesi İstanbul ve Çanakkale'de aynı şartlarla birer fabrika kurulmak istenildiğinden, iki imtiyaz talebini birleştirerek

11 BOA ŞD 2463/1. 2 Muharrem 1300, 3 Teşrinisani 1298, 15 Kasım 1882.

12 BOA ŞD 2463/1. 12 Muharrem 1300, 11 Teşrinisani 1298, 23 Kasım 1882.

13 BOA ŞD 2459/48. 10 Safer 1300, 21 Aralık 1882.

14 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşmasının ilk maddesi, daha önce bazı mallara uygulanan ihraç yasaklarının kaldırıldığı belirtilmektedir. Yine bu maddeye göre İngiliz vatandaşları ve araçları, Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen ve üretilen her çeşit malı satın alma hakkına sahiptirler. Geri kalan maddelerde de ticaretle ilgili hükümler düzenlenirken, anlaşma üretim süreçlerinin nasıl gerçekleşeceğiyle ilgili herhangi bir kayıt içermemektedir. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, ss.138-139.

15 BOA ŞD 2463/1. 24 Safer 1300, 23 Kânunuevvel 1298, 4 Ocak 1883.

16 BOA ŞD 2463/1. 21 Rebiülahir 1303, 15 Kânunusani 1301, 27 Ocak 1886.

işe başlamıştır. Görüşmede ilk dikkat edilen husus İstanbul'un kalabalık nüfusu ve dolayısıyla piyasanın büyüklüğüdür. Etraftan temin edilen kar ve buzun yanı sıra, yurtdışından da ithalat yapılmaktadır. Bunun için İstanbul'da buz üretecek bir fabrika kurulması, halkın ihtiyacının karşılanması için önemli görünmektedir.¹⁷

Tanzimat Dairesinin ikinci olarak ele aldığı husus, kurulacak fabrikanın piyasadaki diğer aktörlerle olan ilişkisidir. Kurulacak fabrikaya tanınan imtiyaz, piyasaya girecek olan gerek yerli ve gerekse yabancı kaynaklı buzların serbestçe satılmasına bir engel teşkil etmeyecektir.¹⁸ Piyasada mal bolluğunu hedefleyen bu yaklaşım, Osmanlı ekonomisinin zihniyet temellerini oluşturan iase *provizyonizm* ilkesinden kaynaklanmalıdır.¹⁹

Tanzimat Dairesi üçüncü olarak da, imtiyazla ilgili süreleri kontrol etmiştir. Gerek fabrikanın inşa süresi ve gerek de imtiyaz süresi, önceki örnekler göre uygun bulunduğu kabul edilmiştir. Yalnız Tanzimat Dairesi imtiyazın coğrafi sınırıyla ilgili ifadelerle, itirazda bulunmuştur. İstanbul'daki fabrika için *Dersaadet ve müllhakatı* ibaresi kullanılmaktadır. Bu tabirse İzmit'ten Çatalca'ya kadar olan bir alanı kapsamaktadır. Ayrıca diğer fabrika içinde Çanakkale'nin tamamını kapsayan bir imtiyaz hoş karşılanmamıştır. Tanzimat Dairesi çok geniş bulduğu bu imtiyaz alanlarını, *Dersaadet ve Bilad-ı Selase* yani İstanbul merkez ve üç kaza ile Çanakkale'nin Biga kazası olarak sınırlandırmıştır. Görüşmenin sonunda, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi ile Salim Ağa'nın vekili Mustafa Şevket Efendi arasında anlaşma sağlanmıştır. Konu Meclis-i Vükelaya sevk edilmiştir.²⁰

Bekçiler müdürü Salim Ağa'nın imtiyaz talebi, 28 Mart 1886 tarihinde Meclis-i Vükelada görüşülmüştür. Yalnız bu görüşmede Çanakkale'nin Biga kazasında kurulmak istenen fabrikanın yeriyle ilgili, bir itiraz gerçekleşmiştir. Çanakkale'de kurulacak bir fabrikanın, boğazın istihkâmlarına zarar verebileceğinden endişe edilmektedir. Bunun için Tophane-i Amire Müşirinden konuyla ilgili görüş istenmiştir.²¹ Sorun halledilene kadar konu tekrardan Tanzimat Dairesine iade edilmiştir. "...*Kala-i Sultaniyede inşasına müsaade istediği fabrikanın istihkamat ve sairece bir güne mahzuru olup olmadığının serian bit-tahkik işarı hususunun Tophane-i Amire Müşirin-i celilesine ba-tezkire bildirilmesi...*"²²

17 BOA A.DVNSMKLT.d.2, s.10.

18 BOA A.DVNSMKLT.d.2, s.11.

19 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 47-48.

20 BOA A.DVNSMKLT.d.2, s.11.

21 Tophane-i Amire Müşiri, Osmanlı Devleti'nde harp malzemelerinin üretimi ve askeri bakımdan önemli yerlerin ihtiyacının takibinden sorumluydu. Kendisi ayrıca Meclis-i Vükelaya da üye bulunuyordu. Çanakkale Boğazı gibi stratejik bir noktanın güvenliği ile ilgili şüphe, bu sebeplerden kendisine sorulmuştur. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1983, s.514.

22 BOA Meclis-i Vükela bundan sonra MV 8/67. 22 Cemaziyelahir 1303, 16 Mart 1302, 28 Mart 1886.

Konu üç gün sonra Tophane-i Amire müşirine iletilmiştir.²³ Fakat bu arada Mustafa Şevket Efendi'nin Tanzimat Dairesine sunduğu arzuhal problemi halletmiştir. Kendisi fabrikaların zaten devletin uygun göreceği yerlerde kurulacağını belirtmiştir. Çanakkale'de inşa edilecek fabrikada, boğaz muhafızlığının seçeceği yerde yapılacaktır. "...Kala-i Sultaniyede inşa olunacak fabrikanın dahi boğaz muhafızlığı canibinden irae olunacak mahalde yapılacağı beyan kılınmış ve şu halde mahzur mülahazasına mahal kalmamış olduğundan..." Sorunun bu şekilde halledilmesi üzerine, konu 5 Mayıs 1886 tarihinde tekrardan Meclis-i Vükelaya gönderilmiştir. 26 Mayıs 1886 tarihinde Meclis-i Vükelaca kabul edilen imtiyaz, üç gün sonra padişahın onayıyla birlikte yürürlüğe girmiştir.²⁴

2.a. Salim Ağa'nın İstanbul ve Biga'da Kuracağı Fabrikaların İmtiyaz Mukavelenamesi

1) İstanbul ve Çanakkale'nin Biga kazasında buz imal ve satışı için Bekçiler Müdürü Salim Ağa'ya fabrika kurması için 25 yıl süreyle imtiyaz verilmiştir.

2) İstanbul ile Eyüp, Üsküdar ve Galata semtleriyle; Çanakkale ve Biga kazasında bina nizamnamesine uygun olan yerlerde ve buhar gücüyle çalışacak şekilde fabrikalar inşa edilecektir. Ayrıca bu bölgelerde imal olunacak buzun satışı için mağazalar açmakta imtiyaz sahibinin yetkisi dâhilindedir.

3) İmtiyaz müddetinin başlangıcı olarak birinci fabrikanın açılışı dikkate alınacaktır. Bu müddetin üzerinden bir sene geçtikten sonra, imtiyaz sahibi tarafından başvuru yapılırsa ve hükümetçe de uygun bulunursa imtiyazın müddeti uzatılabilir.

4) İmtiyaz fermanının çıkışından itibaren bir sene içerisinde imtiyaz sahibi buz fabrikalarının inşasına başlayacaktır. Bir buçuk sene içerisinde de ilk fabrikayı tamamlayıp, buz imal ve satışına başlayacaktır.

5) Buz fabrikaları, depoları ve diğer lüzumlu binaları inşa için gerekenler, buz imal, satış ve muhafazası için gereken her türlü makine, kazan, alet ve hammaddeler ilgili nizamnamesine uygun olarak ve bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaftır. Buz imal ve satışı herhangi bir resme tabi olmadığı gibi, yurtdışına ihraç edilecek buzlardan dahi gümrük resmi alınmayacaktır.

6) Yapılacak fabrikalara kurulacak buhar makineleri gayet sağlam ve dayanıklı olacağı gibi, kurulacak depolarda da sağlamlığa azami dikkat gösterilecektir.

7) İmal olunacak buzun okkası 20 kuruşluk gümüş mecrediye hesabıyla

23 BOA Amede-i Mektubi Mühimme bundan sonra A.MKT.MHM 489/14. 25 Cemaziyelahir 1303, 19 Mart 1302, 31 Mart 1886.

24 BOA A.DVNSMKLT.d.2, ss.11-12.

40 paradan fazlaya satılamayacaktır. Askeriye ile fakir ve kadınlara yönelik hastanelere buz gerektiğinde, buralara satış yapmaya imtiyaz sahibi mecburdur. Buralara yapılacak satış için uygulanacak fiyat limitiye, aynı hesap üzerinden 20 parayı geçemeyecektir.

8) Bu fabrikaların imal ve satışına başlamasıyla beraber gerek Karhane-i Amire idaresince ve gerek halk tarafından temin edilecek ve satın alınacak doğal kar ve buzların dağıtım ve satışına engel olunamaz. Ayrıca imtiyaz sahibinin kendi imtiyaz bölgesine yurtdışından getirilecek olan, gerek suni ve gerek doğal kar ve buzlara müdahale hakkı yoktur.

9) İmtiyaz müddetinin sonuna kadar imtiyaz bölgesi sınırlarında, bu amaçla fabrika kurulması ve buz imal ve satışı için makine getirilmesi yasaktır. Fakat ev ve eczanelere mahsus küçük el makineleri bu yasaklamadan istisnadır.

10) İmtiyaz sahibi eğer isterse, bu fabrika için Osmanlı bir anonim şirket kurabilir. Bunun için kendisinin lazım gelen mukavelenameyi düzenleyip, hükümete takdim ederek resmi ruhsat alma mecburiyeti vardır. Yalnız kurulacak şirket ilan edilecek olan imtiyaz fermanının hükümlerine, bu mukavelenamenin içeriğine ve Osmanlı Devleti'nin kanunlarına uygun olmak zorundadır.

11) İmtiyaz müddetinin sonunda imtiyaz sahibi veya onun yerine geçmiş olan şahıs veya kurulmuş olan şirket; fabrikayı, makineleri ve diğer aletleri bedelsiz olarak devlete iade edecektir.

12) Buzların içime uygun ve sağlığa herhangi bir zararı olmayan sulardan imal edilmesi gerekmekte olup, imal edilecek olan buzun içine insan sağlığına zararlı herhangi bir madde karıştırılmaması da imtiyaz sahibinin görevidir.

13) İmtiyaz müddetinin sonunda hükümet mukavelenameyi uzatmaz ve devraldığı fabrikayı kendi değil de üçüncü şahıslar eliyle işletmek isterse, bu işletme için önceki şartlarla devam etmek üzere imtiyaz sahibinin diğer taliplilere göre önceliği olacaktır.

14) İmtiyaz sahibinin istihdam edeceği bütün çalışanların Osmanlı Devleti vatandaşı olması şarttır. Yalnız makinist gibi gerekli bazı teknik elemanların yabancı tebaadan olmasına izin verilebilir.

15) Bu mukavelenamedeki maddelerin uygulanmasının kontrol ve denetimine Ticaret Nezareti yetkilidir.²⁵

2.b. İmtiyazın Uzatılması

Bomonti Buz Şirketinin kullandığı imtiyaz, bekçiler müdürü Salim Ağa tarafından İstanbul ve Çanakkale'nin Biga kazası için alınmıştır. 29 Mayıs 1886 tarihindeki padişah onayıyla yürürlüğe giren bu imtiyaz, 25 yıllık bir süreyi

25 BOA A.DVNSMKLT.d.2, ss.9-10.

kapsamaktadır. İmtiyazın sona ermesine yakın Ocak 1907 tarihinde; Cemiyet-i Rüşumiye azasından Hasan Halid Bey, imtiyazın uzatılmasını talep etmiştir. 50 yıl süre için istenen bu uzatmada, eski şirketin sahip olduğu haklar geçerli olacaktır. Halid Bey'in teklifi Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından, imtiyazın sona erdiği tarihte fabrikanın devlete devredileceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Fakat Meclis-i Vükelanın imtiyazın uzatılmasını uygun bulması sonucu, Halid Bey'in teklifi kabul edilmiş olup; Haziran 1907'de padişahın onayıyla birlikte resmîyet kazanmıştır.²⁶

3. Buz Şirketinin Kontrolünün Bomonti Kardeşlere Geçmesi

Salim Ağa'nın aldığı imtiyaza dayanılarak, 23 Ağustos 1886 tarihinde sınırlı sorumlu bir anonim şirket kurulmuştur. İç tüzüğü'nün ikinci maddesine göre, şirketin unvanı *Buz Şirketi* olacaktır.²⁷ Yine iç tüzüğü gereğince, şirketin merkezi İstanbul'dur. Şirketin sermayesi beş buçuk lira kıymetinde 20.000 hisseye bölünmüş olup, toplam 110.000 liradır. Genel kurulu bu sermayeyi, %50 derecesinde arttırabilir. Şirketin mal ve emlakı karşılık gösterilerek, sermayesini geçmemek şartıyla tahvil çıkartılabilir. Hisse senetleri yarı bedeli ödendikten sonra hamiline aittir. Şirketin çıkardığı hisse senetleri, makineyle buz üretenlerle yaşanan çekişmeler bölümünde de belirtildiği üzere, elden ele dolaşmamıştır. Şirketin mülkiyeti kısa sürede, Walter ve Adolf Bomonti biraderlere geçmiştir. Yılmaz şirketin kontrolünün Bomonti biraderlere geçmesi için zaman olarak, Rozbah Bankasından alınan 27 Aralık 1905 tarihli bir güven mektubu tarihini vermektedir.²⁸ Fakat aşağıdaki belge, bu kontrolün çok daha önceden Bomonti biraderlere geçtiğini göstermektedir.

İstanbul İstinye'de buz fabrikası işleten Bomonti biraderler, askeri hastanelere parasız olarak buz vermek istemektedirler. Bu hizmetlerine karşılık olarak da, fabrikalarının kapısının üstüne Osmanlı devlet armasını asabilmek için izin istemektedirler. Bu yaptıklarıyla Bomonti biraderler, devletin gücünü arkalarında hissetmek istemiş olmalıydılar. 24 Kasım 1894 tarihinde bir sadrazamlık tezkiresi, bu taleplerinin yanında kendilerine dördüncü seviyeden birer Mecidi nişanı verilmesini teklif etmiştir. 2 Aralık 1894 tarihinde padişah, devlet armasının asılmasına ve nişanların takdimine onay vermiştir. Belgede özel olarak şirket ifadesi geçmese de, bu tarihte şirketin diğer tesisleri henüz kurulmamıştır. Mevcut tek tesisin sahibi olan Bomonti biraderler, aynı zamanda şirketin de kontrolünü ellerine geçirmiş olmalıydılar.²⁹

26 Kurt, agm, ss. 82-83.

27 BOA A.DVNSMKLT.d.2, ss.13, 19.

28 Celali Yılmaz, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.421.

29 BOA İrade-i Taltifat bundan sonra İ.TAL 68/20. 3 Cemaziyelahir 1312, 20 Teşrinisani 1310, 2 Aralık 1894.

Bomonti biraderler İstinye'deki bu tesisin yanı sıra, Feriköy ve Fener'e yakın Balat'ta da buz üretimi tesisleri kurmuşlardır. Kendileri ayrıca buzun yanı sıra, bira üretimi ile de uğraşmışlardır. 1890 yılında Feriköy'de kurdukları bir tesisle, üst fermantasyon yöntemiyle bira üretmişlerdir. 1902 yılında fabrikalarını Şişli'ye taşımışlardır. 1908 yılında Bomonti Bira Fabrikası işletmeye ilave ettiği soğutma cihazları sayesinde, alt fermantasyon birası da üretmiştir. Zaten soğutma faaliyette buldukları bir alandı. Bu tarihte iki üretimi kaynaştırmayı başarmışlardır.³⁰

4. Piyasadaki Diğer Aktörlerle Olan İlişkiler

Şirketin faaliyetini yürüttüğü fabrika, İstanbul İstinye'de kurulmuştur. 1887 yılında çalışmaya başlayan fabrika, 1897 yılında yayınlanan Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığına göre; 110.000 liralık bir sermayeye sahipti. Fabrika enerjisini kömürden sağlayan ve 30 beygir güç üreten iki makineyle çalışmaktaydı. 1897 yılında 875 ton üretim yapan fabrika, 1700 liralık ciro yapmıştı. Fabrika toplam 350 lira ödediği 14 işçiyle, 150 günlük üretimde bulunmuştur. Üretim bir yılın sadece beş ayını kapsaması, talebin yaz aylarıyla sınırlı olması sebebiyledir.³¹ Fabrikanın faaliyeti sırasında, iktisadi rekabete girdiği iki kesim bulunmaktadır. Bunlardan birincisi geçmişe eskiye dayanan ve kışın yağın karı yaz için biriktiren karcı esnafıdır. Doğal yağın kar ve buzun saklanması şeklinde çalıştığı için, karcı esnafıyla birlikte devlet işletmesi olan Karhane'den de bahsedilecektir Rekabet ilişkisine girilen ikinci kesimse, makineyle buz üretmek isteyen çeşitli sektörlerden girişimcilerdir.

4.a. Karcı Esnafı ve Karhane'yle Olan İlişkiler

Bomonti Buz Şirketinin piyasada rekabet ilişkisine girdiği ilk kesim, kışın yağın doğal karı biriktirip yaz için saklayan karcı esnafıdır. Karcı esnafı Bomonti Buz Şirketi aleyhine, devlete iki konuda şikâyette bulunmuştur. Bunlardan birincisi kendisine tanınan imtiyazın hükümlerine aykırı olarak, buzun yanı sıra suni kar da ürettiğidir. Şikâyet konusu olan ikinci noktaysa, Bomonti Buz Şirketinin açtığı yeni tesislerle sektörde tekelleştiği iddiasıdır. Konuyla ilgili üçüncü bir şikâyetse, doğal karların biriktirildiği devlet işletmesi olan Karhane'den gelmiştir. Bomonti Buz Şirketinin imtiyazının sona ermesine yakın, Hazine-i Hassa Nezareti Karhane'ye rakip olan bu işletmenin kendisine bağlanmasını talep etmiştir.

30 Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011, s.63. 1905'te biracılık üzerine bir de şirket kurmuşlardır. 1907'de İngilizler tarafından kurulan Nektar Biracılık Şirketini satın almaları, onları daha da büyütüştür. 4.000.000 franklık sermayesiyle yeniden organize olan şirket, biracılık alanında İstanbul piyasasında tekel haline gelmiştir. V. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire, International Trade and Relations 1854-1914*, I.B. Tauris Publishers, Londra, 2011, s.133.

31 Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2011, s.261.

Karcı esnafının ilk şikâyeti ile ilgili olarak Hazine-i Hassa Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezaretine başvurmuştur. Karcı esnafının müracaatlarıyla birlikte Hazine-i Hassa Nezareti, Bomonti Buz Şirketinin aldığı imtiyaza aykırı davrandığı kanaatinde. Şirket ürettiği buzları kırarak, suni olarak kar imal etmektedir. Bu durum Karhane-i Amire gelirlerine zarar vermektedir. Ayrıca karcı esnafının Karhane'ye ödeyeceği vergilerde de, bir azalma yaşanmaktadır. Tekel hakkı tanınarak kurulan bir fabrikanın, kendisine tanınan şartların dışına çıkmayacağı açık olduğundan; kar üretmesinin önüne geçilmesi gerekmektedir. İlgili şikâyet 25 Haziran 1894 tarihinde, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından değerlendirilmeye alınmıştır. Bomonti Buz Şirketi yönetimi yapılan şikâyetlere karşılık olarak; imtiyaz mukavelenesinde fabrikanın üreteceği buzlarla ilgili, nasıl imal edilip satılacağıyla alakalı herhangi bir sınırlamanın olmadığını belirtmektedir. Zaten teknik olarak kar üretmek, o zaman için, mümkün değildir. Şikâyet konusu olan ikinci hususta, buzların satışa sunuş şekliyle ilgilidir. Üretilen buzların kırılıp parçalanarak satılması, esnafın talebi gereği ve onlara bir kolaylık sağlamak içindir. Sonuncu şikâyetle ilgili şirketin görüşüye, Karhane-i Amire'nin düşen gelirlerinin sorumlusunun kendi fabrikaları olmadığını. Çünkü İstanbul'da pek çok kar kuyusu açılmış olup, yükselen arz fiyatları 5-6 paraya kadar düşürmüştür.

“Haiz olduğu ferman-ı ali ahkâmına mugayir olarak buz fabrikası sahib-i imtiyazının buzları kırılarak suni kar imaliyle fûruht itmekte olduğu bu ise Karhane-i Amire idaresinin hasılatına sekte virmekle beraber karcı esnafının beher sene Karhaneye ita itmekte oldukları rûsumun dahi tedenni-i miktarıyla zarar-ı mevadi olacağı ve mezkûr fabrika ise taht-ı inhisarda olarak tesis idüb şerait-i muayyenesi haricine çıkamayacağı tabii idüğü beyanıyla kar imal itmesinin meni zmnında ...arzuhal üzerine icra kılınan tebligata cevaben şirket-i mezkûra idare meclis-i riyasetinden alınan tezkirede fabrikanın imal ve ihrac ideceği buzların ne şekil ve suretde imal ve fûruht olunacağı hakkında imtiyaz mukavelenesinde bir had tayin kılınmamış olduğu gibi fennen kar imali dahi mümkün olamayacağı ve şikâyet-i vakia ancak yapılan buzların hali hazırıyla veyahud esnafın talebi üzerine kendülerine suhulet olmak için kırılıb veyahud ezilub fûruht idilmekte bulunmasından ilerü geldiği ve Karhane-i Amirenin ahz ve itasının killetine sebep mezkûr fabrikanın imalatı olmayub Dersaadetde müteaddid hazır idilen kar kuyularında mevcut olan karların dîn-i kıymeti yani beher kıyyesi beş altı para fiyat ile fûruht idildiğinden tevellüd eylediği gösterilmiştir...”³²

Ticaret ve Nafia Nezareti iki tarafı da dinlemiştir. Konuyla ilgili kendi kararına ulaşmak istemektedir. Öncelikle karcı esnafının şikâyeti olan fabrikanın ürettiği buzun, kardan hiçbir farkı olmadığı; nezaret tarafından onaylanmaktadır. Ayrıca devletin ve ilgili esnafın da zarara uğramaması gerekmektedir. İşte tam bu noktada nezaret, kararında bir tereddüt yaşamıştır. Fabrikanın kara benzer bir şekilde buz satmasının, yasaklanıp yasaklanmayacağı konusunda bir karara varılması gerekmektedir.³³

32 BOA ŞD 1201/16. 21 Zilhicce 1311, 13 Haziran 1310, 25 Haziran 1894.

33 A.g.a.

Bu arada Hazine-i Hassa Nezareti, 12 Temmuz 1894 tarihli yeni bir yazıyla; bu konudaki müracaatlarına Ticaret ve Nafia Nezaretinden bir cevap gelmediğini belirtmektedir. Ayrıca karcı esnafından alınan bilgiye göre, fabrika kar üretmeye devam etmektedir. Bunun için bir an önce ilgililere, gerekli ve tesirli uyarıların yapılması gerekmektedir.³⁴

Ticaret ve Nafia Nezareti ise bir hafta sonra verdiği cevapta, fabrikanın imtiyazının buz üretmek için verildiğini belirtmektedir. Fakat imtiyazsız ve tekel hakkı tanınmadan; fabrikanın kar üretmesinin önünde de, herhangi bir engel bulunmamaktadır. Hazine-i Hassa Nezareti ve karcı esnafına durum bu şekilde bildirilecektir. "...mezkûr fabrikanın imtiyazı buz imaline münhasır ise de imtiyaz tahtında olmaksızın kar dahi imal ve fûruht idebileceğinin... Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaretine malumat itası ve karcı esnafına tefhim-i keyfiyet idilmesinin..."³⁵

Doğal karları biriktirip satışa sunan İstanbul'daki karcı esnafı, Bomonti Buz Şirketinin rekabetinden etkilendikleri için devlete bir kere daha başvurmuşlardır. 19 Temmuz 1899 tarihinde yazdıkları dilekçeyle, İstinye'de suni buz üretmek üzere fabrika kurmuş olan buz şirketinden şikâyetçi olmuşlardır. Gerekçeleri ise şirketin Feriköy ve Fener'de yeni fabrikalar açarak buz satışında tekelleştiği, bununda devletin şirkete tanıdığı imtiyaza aykırı olduğu yönündedir. Dilekçe 14 Eylül 1899 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından, Şura-yı Devlet Başkanlığına havale edilmiştir. "*Münhasıran İstinyede suni buz imal itmek şeraitiyle teşkil itmiş olan anonim buz şirketinin şerait-i imtiyaziye haricinde olarak Feri Karyesinde ve Fenerde fabrikalar küşad itdiğinden ve bu suretle buz fûruhtunun taht-ı inhisara girdiğinden bahisle...*"³⁶

13 Şubat 1900 tarihinde karcı esnafının şikâyeti, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde görüşmeye alınmıştır. Tanzimat Dairesi imtiyaz mukavelenamesinin bir örneğini isteyerek, karcı esnafının talebinin uygun olup olmadığını görmek istemiştir. Mukavelename üzerinde yapılan incelemede İstanbul, Çanakkale ve Biga kazası için; buz fabrikaları kurmak ve gereken yerlerde satış için mağazalar açmanın imtiyazın tanıdığı bir hak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca imtiyaz sahibinin devletin Karhane İdaresinin veya halkın temin edeceği, tabi kar ve buzların satışına müdahale hakkı da bulunmamaktadır. Ortada hukuksuz bir uygulama veya tekelleşme olmadığı için, buz şirketinin açtığı yeni yerlerle ilgili karcı esnafının talebi yersiz bulunmuştur.

"...bir sureti irsal olunan mukavelename mütalaasından müsteban olacağı üzere Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Kala-i Sultaniye ile Biga kazası dâhilinde buz fabrikaları inşası ve işbu hudud dâhilinde iktiza iden mahallerde buz mağazaları tesis ve küşadı hukuk-ı imtiyaziye iktizasından olduğu gibi gerek Karhane idaresince ve gerek efrad tarafından tedarik olunacak tabi kar ve buzların fûruhtına mümanaat olunamayacağı

34 BOA ŞD 1201/16. 8 Muharrem 1312, 30 Haziran 1310, 12 Temmuz 1894.

35 BOA ŞD 1201/16. 15 Muharrem 1312, 7 Temmuz 1310, 19 Temmuz 1894.

36 BOA ŞD 2997/10. 8 Cemaziyelevvel 1317, 2 Eylül 1315, 14 Eylül 1899.

*dahi mukavelenamenin cümle-i ahkâmından bulunduğı anlaşılmasıyla şirketin hudud-ı imtiyaziye dâhilinde mağaza tesis ve buz fûruhtı hakkında karcı esnafı tarafından vaki olan itiraza hak ve mahal görûlmemiş idüği...*³⁷

Karcı esnafının şikâyetine konu olan şirketin Feriköy’de kurduğu tesis, 1915 sanayi sayımına göre üretimini sürdürmekteydi. Tesisin bu yıl içindeki üretimi 1.165.332 kuruş değerinde olup, toplam 3.291.804 kg gelmektedir.³⁸ Fakat Fener’e yakın Balat semtinde kurulan diğer tesis, bu kadar uzun ömürlü olmamıştır. Çünkü civarında oturan halktan, yoğun şikâyetler almaktadır. Balat’ta faaliyet gösteren buz fabrikası ve civarındaki bazı tesisler, önemli oranda hava kirliliğine sebep olmaktadırlar. Tesislerle ilgili şikâyetler 13 Kasım 1910 tarihinde, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından ele alınmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde ulaşılan sonuç, makine işletilecek yerlerin deniz kenarındaki yalıların aralarında ve mahalle içlerinde olmaması gerektiğidir. Fakat bundan da önce, sanayi işletmesi kurulacak yer devlet tarafından kontrol edilmelidir. Bir sakıncası yoksa devlet bu işletmeye ruhsat verecektir.³⁹ Sekiz ay süren görüşmeler neticesinde Balat’taki fabrika, yerleşim yerine yakın kurulması ve şikâyetlerin giderilememesi gerekçeleriyle kapatılmıştır. Balat’taki tesis kuruluş ruhsatını da veren belediye tarafından kapatılmış olup; durum 21 Haziran 1911 tarihli yazıyla Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁴⁰

Bomonti Buz şirketi aleyhine olan üçüncü şikâyetse, Hazine-i Hassa Nezareti tarafından Yıldız Sarayına yapılmıştır. Nezaret 25 Temmuz 1906 tarihli yazısıyla; imtiyazın üzerinden 20 yıllık bir süre geçtiği için, durumun değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. İstanbul’daki suni buz üretimi imtiyazının sonuna yaklaşılmaktadır. İmtiyaz mukavelenamesinin on birinci maddesine göre, fabrikanın mülkiyeti imtiyaz süresinin sonunda devlete geçecektir. Bunun için işlemlerin bir an önce başlatılıp, imtiyazın devlet namına kaydedilmesi gerekmektedir. Bu arada tüccardan Tevfik Efendi adında birisi, 15.000 liralık bir bedelle bu imtiyaza talip olmuştur. Kendisi peşin ödeme yapacak olsa da, daha iyi şartlarla bu imtiyazı devralmak isteyenler bulunabilir. Fakat bu arada Hazine-i Hassa Nezareti, kendi idaresi altında bulunan Karhane İdaresinden bahsetmektedir. Çünkü suni buz üreten fabrika, her zaman Karhane’ye rakip olacaktır. Bu kurumun gelirlerinin azalmaması için, fabrikanın Hazine-i Hassa Nezaretine bağlanması iyi bir tercih olacaktır. Fakat devlet fabrikayı nezarete devretmek yerine, imtiyazı uzatmayı tercih etmiştir.

“Dersaadetde suni buz imali imtiyazı müddetinin mütekaribül-hitam olmasına mebni mezkûr imtiyazın hazine namına istihsaliyle tanzim olunacak mukavele ve

37 BOA Babalı Evrak Odası bundan sonra BEO 1445/108325. 13 Şevval 1317, 1 Şubat 1315, 13 Şubat 1900.

38 Ökçün, *age*, ss.63-64.

39 BOA Dahiliye Nezareti İdare Evrakı bundan sonra DH.İD 112-1/11. 11 Zilkade 1328, 31 Teşrinievvel 1326, 13 Kasım 1910.

40 BOA DH.İD 112-1/11. 24 Cemaziyelahir 1329, 8 Haziran 1327, 21 Haziran 1911.

şartname mucibince hazineye nakden ve peşin olarak on beş bin lira ita itmek üzere uhdesine ihalesi tüccardan Tevfik Efendi tarafından ita kılınan arzuhalde beyan olunmasına ve mezkûr imtiyaz için daha nafi şeraitle diğer talib bulunması da memul olmakla beraber zaten Karhane-i Amire idaresinin Hazine-i Hassa-i şahaneye merbut olması mülabesesiyle suni buz fabrikasının herbar Karhaneye rakib olarak bu yüzden varidatına haleldarı olmasına sebep olmakda olacağı cihetle fabrika idaresinin de Hazine-i Hassa-i şahaneye rabtı ve ilhakı..."⁴¹

4.b. Makineyle Buz Üretmek İsteyenlerle Olan İlişkiler

Bomonti Buz Şirketinin piyasada iktisadi rekabete girdiği ikinci kesim, makineyle buz üretmek isteyen çeşitli girişimcilerdir. Karcı esnafındaki durumun aksine, burada şikâyetçi taraf Bomonti Buz Şirkettir. Şirketin şikâyetleriyle ilgili üç örneğin ilki, Mığırđıç Tokatlıyan'ın inşa ettirdiği otele kurmak istediği buz makinesidir. Bomonti Buz Şirketinin ikinci çekişmesi, soğuk hava mahzenleri şirketiyle yaşanmıştır. Bu konudaki son şikâyetse; elektrik aydınlatması ve asansör çalıştırmak için getirttiği dinamoyla buz üreten, Tokatlıyan lokantası hakkındadır.

Şirketin imtiyazına ilk müdahale iddiası, Mığırđıç Tokatlıyan adındaki bir girişimci hakkındadır. Tokatlıyan İstanbul Tarabya'da bir otel inşa ettirmektedir. Fakat aynı zamanda bu otele, bir de buz fabrikası yaptırmaktadır. Bomonti Buz Şirketi İstanbul'da buz üretim ve satışının, kendi tekelleri altında bulunduğu belirtmişlerdir. Bu konuda üretim yapmak üzere fabrika açmak ve işletmek, kendilerine tanınmış bir hakdır. Bu gerekçelerle devlete müracaat ederek, ilgili tesisin inşaatının durdurulmasını talep etmişlerdir. Yapılan incelemeler sonra, otele elektrikle işleyen bir makine getirildiği tespit edilmiştir. Bu makineyle yiyecek ve içecekler soğutulacak, ayrıca otelin ihtiyacı kadar buz üretilecektir. Burada imtiyaz mukavelenamesinin dokuzuncu maddesi devreye girmektedir. Bomonti Buz Şirketinin piyasaya dönük bir tekel hakkı bulunmaktadır. Fakat hane ve eczanelerde ticari olmayan kişisel kullanım, bu hakkın içerisine girmemektedir. Bu gerekçelerle hareket eden Dâhiliye Nezareti, 9 Ağustos 1904 tarihli yazısıyla Bomonti Buz Şirketinin talebini yersiz bulmuştur.

"Tebaa-i Devlet-i Aliyyeden Mığırđıç Tokatlıyanın Tarabyada bina itdirmekte olduğu otele buz fabrikası inşa eylemekde olduğundan ve Dersaadet ve Biladı Selasede buz imal ve fûruhtı ve fabrikalar tesisi ve küşadı imtiyazı münhasıran uhdesinde bulunduğundan bahis ile mezkûr fabrikanın men-i inşası Bomonti imzasıyla virilen arzuhalde istida kılınması üzerine... makine celb ve vaz idilmiş ve elektirikayla işletilerek mekulat ve meşrubat-ı mütenevviayı soğutmak ve otelde istihlak idilecek miktarda su tondırmak için istimal idilmekde bulunmuş olduğu izbar kılındığı... fakat hane ve ecza hanelerde hususi olarak istimal olunacak buz makineleri memnuiyet-i vakıadan

41 BOA Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı bundan sonra Y.MTV 289/95. 3 Cemaziyelahir 1324, 12 Temmuz 1322, 25 Temmuz 1906.

müstesna tutılacağı münderic bulunduğu beyanıyla zikrolunan oteldeki makinenin men-i istimali icab itmiyor...”⁴²

Bu dönemde bir başka imtiyaza müdahale iddiası ise, Soğuk Hava Mahzenleri şirketi aleyhine yapılmıştır. İngiltere vatandaşı mösyö Baker, kurduğu depolama tesisine zamanla su da kabul etmeye başlamıştır. Tabiatıyla bu su, zamanla buza dönüşmektedir. Hâlbuki Bomonti Buz Şirketinin sahip olduğu imtiyaz, suni buz üretiminde kendilerini tek yetkili kılmaktadır. Bu durum imtiyaz hükümlerine aykırı olduğu gibi, şirketin gelirlerine de zarar vermektedir. Bunun için bu kanunsuz müdahalenin önlenmesi talep edilmektedir.

“...Bomonti biraderlerin ba-fermanı ali haiz oldukları imtiyaz mucibince imaline mezun buldukları suni buzun başkaları tarafından imal edilmemesi imtiyaz ferman-ı aliyyesinde muharrer olduğu halde bu defa İngiltere tebaasından mösyö Baker tarafından ihdas olunan soğuk hava mahzenlerinde buz imal olunmakta olduğundan bu ise Bomonti biraderlerin zarar ve ziyana mucib olduğu gibi ferman-ı ali mantuk-ı münifine dahi mugayir bulunduğundan bunun meni... soğuk hava mahzeni idaresinin şerait-i imtiyaziye icabını kabul ve hıfza mecbur olduğu... mezkûr mahzenin bir vakitden beri su dahi kabul itmekte...”⁴³

Bomonti Buz Şirketinin şikâyeti 14 Temmuz 1904 tarihinde, Sadaret tarafından Ticaret ve Nafia Nezaretine iletilmiştir. ⁴⁴ Fakat diğer yandan soğuk hava mahzenleri şirketi de, kendisini haklı görmektedir. Dâhiliye Nezareti bu tartışmayı, 20 Temmuz 1905 tarihli yazısıyla, Sadaret makamına yönlendirmiştir. Buz üretmek içinde soğuk hava deposu kurmak içinde alınan imtiyazlar, Ticaret ve Nafia Nezaretince düzenlenip görüşülmüştür. Fakat hükümlerinin açıklanması ve uygulamada oluşabilecek sorunların giderilmesi Şura-yı Devletin yetki alanındadır. Bomonti Buz Şirketinin itirazlarına karşı soğuk hava mahzenleri şirketi, imtiyazlarının kendilerine her türlü maddeyi kabul etmek ve saklamak yetkisini verdiğini savunmaktadır. Bomonti Buz Şirketinin itirazına konu olan uygulamaya devam edeceklerini belirten şirket, iktisadi haklarını sonuna kadar koruyacaklarını belirtmektedirler. Kendilerine yapılacak müdahalelerden kaynaklanacak her türlü zarar ve ziyarı, kanuni yollarla tazmin ettireceklerdir.

“...gerek buz imali gerek soğuk hava depoları tesisi imtiyazına aid mukavelat Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesince tanzim ve teati edilmiş ve ahkâmının tefsir ve tatbikinden dolayı vuku bulacak ihtilafının hal ve faslı Şura-yı Devlete havale bulunmuş olduğu ve kendüleri hukuk-ı imtiyaziye mucibince her nevi mevadî kabul ve hıfz itmek salahiyetine haiz bulduklarından ifayı muamelede devam idecekleri depo hukukunun ihlal edilmesine mucib her türlü müdahalatdan mütevellid zarar ve ziyalarını tazmin itdirecek taraf-ı kanuniye müracaat eyleyecekleri dermeyan idildiği...”⁴⁵

42 BOA Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi bundan sonra DH.MKT 878/41. 26 Cemaziyelevvel 1322, 27 Temmuz 1320, 9 Ağustos 1904.

43 BOA DH.MKT 869/25. 27 Rebiülahir 1322, 28 Haziran 1320, 11 Temmuz 1904.

44 BOA BEO 2369/177637. 30 Rebiülahir 1322, 1 Temmuz 1320, 14 Temmuz 1904.

45 BOA DH.MKT 869/25. 17 Cemaziyelevvel 1323, 7 Temmuz 1321, 20 Temmuz 1905.

Soğuk hava mahzenleri şirketi iddiasını, Bomonti Buz Şirketinin hukuki varlığı temelinde sürdürmüştür. Şirketin nizamnamesi gereği yerine getirmesi gereken sorumlulukları ihmal ettiği için, hukuken yok sayılması gerektiğini savunmaktadır. Bomonti Buz Şirketi genel kurul toplantısı için gazetelere ilan vermeyerek, adi şirket gibi hareket etmektedir. Ayrıca 1896 yılından beri, yönetim kurulu görüşmelerini içeren zabıtları elinde tutmamaktadır. Sadaret makamı, soğuk hava mahzenleri şirketinin şikâyetindeki iddiaları haklı bulmaktadır. Fakat nizamnameye aykırı bu uygulamalar sebebiyle, herhangi bir şikâyet gerçekleşmemiştir. Çünkü hamiline yazılı olarak çıkartılan hisse senetleri, elden ele dolaşmamıştır. Şirketin toplam 20,000 hissesinden, 19,930 adedi Bomonti kardeşlerin elindedir. Meclis-i Nafia mazbatası şirketin fiilen Bomonti kardeşlerin kontrolünde olduğunu göstermektedir. Yani yapılan uygulamalar sebebiyle mağdur olan kimse yoktur. Ayrıca şirketin yönetim ve genel kurulu hakkındaki eksikler, daha sonra düzeltilmiştir. Kısacası şirketin kanuni varlığı hakkındaki itiraz yersiz bulunmuştur.⁴⁶

Soğuk hava mahzenleri şirketinin iddiası yersiz bulunduktan sonra, sadaretin incelemesinde sıra Bomonti Buz Şirketinin iddiasına gelmiştir. Her ne kadar soğuk hava mahzenleri şirketi her çeşit maddeyi kabul etmek hakları olduğunu iddia etse de, sudan buz üretim ve satışı ayrı bir imtiyazla belirlenmiştir. Bu konudaki yetkili mülkiyeti Bomonti kardeşlere geçmiş olan, buz Osmanlı anonim şirkettir. Hâlbuki soğuk hava mahzenleri şirketi fiçılar ve tenekelerle getirilen suları kabul etmekte olup, depoların soğuşunda buza döndükten sonra bunları ücret mukabilinde sahiplerine iade etmektedir. Belediyenin araştırması sonucu bu şekilde elde edilen buzların, lokanta ve gazino gibi tüketimi yüksek olan yerlere sevk edildiği anlaşılmıştır. Bu durum imtiyazın hükümlerine aykırı olup, kabul edilemez. İktisadi haksız kazancın yanı sıra, işin birde sağlık boyutu bulunmaktadır. Herhangi bir hastalık sebebiyle buz kullanmak zorunda kalanların, bu şekilde kaynağı şüpheli olan sulardan üretilen buzları kullanmaları kendilerine bazı sorunlar çıkartabilir. Hâlbuki bilim halk sağlığı için, temiz suyu şart koşmaktadır. Peki, bu durumda soğuk hava mahzenleri şirketi ne yapacaktır. Sadaret getirilen suyun temizliğine dikkat edilmesi ve işin ticari boyutlara ulaştırılmaması şartlarıyla, halkın getirdiği az bir miktar suyun buza çevrilmesini uygun bulmuştur. Ticaret ve Nafia Nezareti konuyu takip etmekle görevlendirilmiş olup, iki tarafa da bundan sonra imtiyaz mukavelename hükümlerine uygun davranmaları tebliğ edilecektir.

“...sudan buz imal ve fûruhtı ayrıca ihsan buyurulmuş olan imtiyaz ile buz Osmanlı anonim şirketine hasr ve tahsis kılınmış olduğu cihetle mahzen-i mezkûr idaresinin fiçılar ve tenekeler ile getirilecek suları kabul ve depoların berdudiyetle buza tahvil iderek ücret mukabilinde eshabına iade eylemesi ve emanet-i müşarünileyhanın cümle-i tahkikat ve işaratından olduğu üzere bu babda istihzar idilen buzları sarfiyatı kesir olan gazino ve lokantalara sevk eylemesi hükm-i imtiyaza mugayir ve gayr-i caiz

46 BOA DH.MKT 869/25. 3 Receb 1324, 9 Ağustos 1322, 22 Ağustos 1906.

görüldüğünden ve şu kadar ki bir hastalığa binaen buz istimaline ihtiyacı mess idübbe ahval-i umumiyesi meşkul olan sular ile imal ve istihsal idilen ve istimalinde mahzur mütalaa idilen buzlara mukabil fennen halis sudan buz istihsaline mecburiyet hâsil olacağı halde sıhhat-ı umumiyyeye hadım olacak bu gibi teşebbüsat için soğuk hava mahzenleri şirketinin ticaret maksadıyla olmayarak az miktarda efrad tarafından tevdi idilecek suyun kabul ve buza tahvil edilmesinde beis olamayacağından...”⁴⁷

Bomonti Buz Şirketinin üçüncü şikâyeti, İstanbul Beyoğlu'ndaki Tokatlıyan lokantasının sahibi hakkındadır. Bu şahıs getirttiği alet ve makinelerle, buz üretmeye başlamıştır. Bu arada şirketin imtiyazının hükümlerine aykırı olarak, başka girişimcilerin de buz makineleri getirecekleri haberi alınmıştır. Bomonti Buz Şirketi Tokatlıyan lokantası sahibinin, buz üretmesinin önüne geçilmesini istemektedir. Ayrıca imtiyaz süreleri boyunca İstanbul'da buz üretilmesinin de, İstanbul'a buz üretim makinelerinin getirilmesinin de önüne geçilmesi gerekmektedir. Şirketin gerekli devlet dairelerinin biran önce önlem almasını isteyen şikâyetleri üzerine, Ticaret ve Ziraat Nezareti konuyu sanayi müdürlüğüne havale etmiştir. Durumun araştırılması için ilgili lokantaya iki fen memuru gönderilmiştir. Memurların 11 Temmuz 1912 tarihli raporunda lokantada kullanılan makinelerin, özellikle buz üretimine yönelik olmadığı belirtilmiştir. Elektrik aydınlatması ve asansörün hareketi için, iki adet motor ve dinamonun güç sağladığı bir hava tulumbası kullanılmaktadır. Bu makine için kurulan küçük bir oda, soğuk hava deposu olarak kullanılmaktadır. Bazı yiyeceklerin saklandığı bu oda da, sıfırın altına düşen bir sıcaklık dahi sağladığı için, buz üretimi için uygun bir ortam sağlamaktadır. Lokanta odaya döşediği kurşun borular sayesinde, günlük 250 kilogram kadar buz üretmektedir. Her ne kadar araştırılan buzlar lokanta dışına çıkartılıp satılmamışsa da; Bomonti Buz Şirketinin imtiyaz mukavelesindeki kişisel kullanım için, sadece elle çalışan makinelere izin vermektedir. Bu durumda kendi kişisel kullanımı için bile olsa, motorla çalışan makineyle buz üretimine izin verilip verilemeyeceği konusunda bir tereddüt oluşmuştur. Oluşan tereddüdün giderilebilmesi için konunun Şura-yı Devlet tarafından açıklanması gerekmektedir.

“...Beyoğlundaki kâin Tokatlıyan lokantası sahibi tarafından alât ve edevat-ı mukteziye celb ile buz imal itmekde bulunduğu gibi bu günlerde bazı kimesneler tarafından Dersaadete buz imaline mahsus makineler celb idilmek üzere olduğu şirketce istihbar olunmuş ve şu hal ahkâm-ı mukaveleye mugayir olarak... mezkûr Tokatlıyan lokantası sahibi tarafından vukua getirilen ahvalin meni ile beraber Dersaadet ve bilad-ı selasede müddet-i mezkûra zarfında buz imaline muktezi alât ve edevatın idhal ve buz imal itdirilmemesi hakkında devair-i aidesine tebligat-ı lazime icrası istidasını havi Dersaadet buz Osmanlı anonim şirketi namuna... virilen arzuhal sanayi müdiriyet-i umumiyesine ledel-havale... keyfiyetin tahkiki zımnında mezkûr lokantaya izam olunan iki fen memuru tarafından ita olunan raporda mahal-i mezkûrda bilhassa buz imaliçün celb ve vaz idilen makine olmayub tenvir-i elektirika ve asansör tahriki için vaz idilmiş olan iki adet motor

47 A.g.a.

ve dinamodan münhasıl kuvvetle hareket iden hava tulumbası vasıtasıyla tahminen bir bir buçuk metre arzında ve iki üç metre tuluunda bir otaya tertib ile bunda... bazı mekulat muhafaza idildiği ve işbu soğuk hava mahzeninde hâsıl olan derece-i hararetin sıfırdan dâün olmasından bil-istifade araya vaz eylediği kurşun borulardaki suyu buza tahvil ile yevmiye iki yüz kıyye kadar buz elde ettiği muharrer bulunmuş ve idilen tahkikatdan mezkûr buz lokantadan ihrac ve fîruht olmayub ihtiyacat-ı dâhiliyeye hasr idildiği anlaşılmuş ise de bu buzlar mukavelenamede istimaline mesağ gösterilen el makinesiyle imal olunmayub tenvir için müesses ve gaz ile müteharrik motor ile hâsıl idilmekte bulunmasına göre yalnız kendü lokantası sarfiyatı için olduğu halde dahi men-i istihsali lazım gelüb gelmeyeceğinde tereddüd edilmiş olduğundan... Şura-yı Devletce tefsir-i hususatın... arz ve işarı..."⁴⁸

Konu Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesinde, 30 Aralık 1912 tarihinde ele alınmıştır. Burada oluşan görüş; Tokatlıyan lokantasının kendi hususi kullanımıyla sınırlı kalan üretiminin, kanunlara uygun olduğu yönündedir. Ticarete dökülmemek şartıyla kişisel kullanımın tekel hakkını ihlal etmemesi kararı, aynı girişimcinin kuracağı otel için de alınmıştır. Fakat konunun Şura-yı Devletin genel kurulunda bir kere daha görüşülmesi uygun bulunmuştur.⁴⁹ Genel kurul 20 Temmuz 1913 tarihinde bu kararı onaylamıştır. "...memnuiyet-i vakiadan istisnası derkar olub binaenaleyh madde-i mezkûradaki memnuiyetin bu suretle imal olunan buzlara şümulü görülmemiş ise de keyfiyetin bir kere de heyet-i umumiyeye teodii tezkire kılındı..."⁵⁰

Sonuç

Buz yapısı gereği enteresan bir maddedir. Asırlar boyu soğuk kış günlerinde insanları titreten buza, yaz günlerini serinletmesi için büyük bir özlem duyulmuştur. Fakat bu ihtiyacın karşılanması kolay bir mesele olmamıştır. Potansiyel talebin çok sınırlı bir kısmı karşılanabilmiştir. Fakat bu durum Sanayi Devrimi sonrası değişmiştir. Çünkü buzun suni olarak da üretimi mümkün hale gelmiştir. Ama bu imkânın doğduğu dönem; Osmanlı iktisadi yapısında olduğu kadar, sanayisinde de pek çok sorunun yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti sanayileşen Avrupa'nın artan baskısı karşısında, kendi üretimini ve üreticilerini korumaya çalışmıştır. Üstüne üstelik XIX. Yüzyılın ikinci yarısında sertleşen rekabet, kapitülasyonların etkisini iyice şiddetlendirmiştir. Çünkü zayıflayan sanayiye Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonrası, gümrük duvarlarıyla korumak mümkün değildir. Bu durum karşısında üretici kesimin ihtiyacının karşılanması

48 BOA ŞD 1240/37. 26 Receb 1330, 28 Haziran 1328, 11 Temmuz 1912.

49 Görüşmelerin sonucu farklı olmasına rağmen; KURT çalışmasında sadece Bomonti Buz Şirketinin şikâyetini dikkate alarak, Tokatlıyan'ların faaliyetlerinin devlet tarafından engellendiğini öne sürmüştür. Burcu Kurt, "Osmanlı Sosyal Hayatında Yenileşmeye Bir Örnek: Buz Temininde Modernleşme ve Dersaadet Buz Fabrikası", *Nizâm-ı Cedîd Başlangıcının 220. Yılı Münasebetiyle Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul, 2014, s.50.

50 BOA ŞD 1240/37. 15 Şaban 1331, 7 Temmuz 1329, 20 Temmuz 1913.

konusunda, Osmanlı Devleti yeni çözümler bulmaya çalışmıştır. Geliştirilen metodun adıyla imtiyazlı fabrika sistemidir. Devlet sanayi tesisi kurmak isteyen girişimcilere, fabrikasyon üretim için sınırları ve süresi kesin bir şekilde tayin edilmiş bazı haklar tanımıştır. Böylelikle kısıtlı bütçe imkânlarını ülkenin başka ihtiyaçlarına yönlendirebilmiştir. Buz özeline gelinecek olursa gıda sanayinde ve yakın çevreye hitap eden bir üretim, dış rekabete karşı önemli bir korumaya sahiptir. Bu yüksek kâr potansiyeli, Bomonti kardeşlerin olduğu kadar özel sektörden pek çok aktörün de dikkatinden kaçmamıştır. Osmanlı Devleti ise özellikle hastaneler için gerektiğinden, ülkenin buz ihtiyacının karşılanmasını önemli görmüştür. Bunun için devlet hem üreticinin hem de tüketicinin çıkarlarını korumayı hedefleyen, dengeli bir tutum sergilemeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti üretici olan Bomonti Buz Şirketine üç önemli avantaj sağlamıştır. Bunlardan birincisi fabrikanın kuruluş aşamasındaki teknik donanımıyla ilgilidir. Buzun üretimi ve depolanması için gereken her türlü alet ve makine, bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisinden muaf olarak ülkeye sokulabilmektedir. Buradaki tek sefer vurgusu, tüccarın değil üreticinin desteklenmesi politikası gereğidir. Böylelikle girişimcilere teknoloji transferi konusunda ciddi bir vergi avantajı sağlanmıştır. İkinci avantaj ise, buz üretimi ve satışının herhangi bir vergiye tabi olmamasıdır. Bomonti Buz Şirketine verilen üçüncü ve belki de en önemli avantajı, kendisine olduğu gibi dönemdeki pek çok girişimciye de tanınan imtiyaz hakkıdır. İmtiyaz bölgesi ve süresi net bir şekilde tanımlanmış olan fabrikasyon üretimi alanındaki tekel hakkı olup, üreticiye ciddi bir rekabet avantajı sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti buz üretimi konusunda üreticiyi desteklerken, tüketicilerin haklarını korumayı da ihmal etmemiştir. Bu konuda getirilen düzenlemelerin birincisi; fabrikasyon buz üretimi konusunda kendisine hak tanınanların, kendi bölgelerine mal girişini yasaklayamamalarıdır. Böylelikle tüketicilerin tek kaynağa mahkûm olmaları engellenmiştir. İkinci düzenleme ise, buz satışına konulan fiyat tavanıdır. Hastalık benzeri zaruri sebeplerden buza ihtiyaç duyanlar, makul fiyatlardan ihtiyaçlarını karşılayabileceklerdir. Tüketicileri koruyan üçüncü düzenleme ise, buzun kaliteli sudan ve zararlı malzemelerle karışmadan sağlığa uygun koşullarda üretilmesi mecburiyetidir. Ayrıca buzun suni olarak üretilmesi, kıştan biriktirilene göre hijyen kalitesini de arttırmıştır.

Sonuç olarak üretimine 1887 yılında başlayan Bomonti Buz Şirketi, neredeyse Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar başarılı bir şekilde faaliyetini sürdürmüştür. Şirketin başarılı faaliyetleri, aynı sektörde bulunanların kısa sürede dikkatini çekmiştir. Asırlar boyunca kışın yağın doğal karları biriktiren esnaf, artan iktisadi rekabet karşısında çeşitli gerekçelerle devlete şikâyetle bulunmuşlardır. Fakat devletin bu konudaki tutumu, suni buz üreten Bomonti Buz Şirketinin desteklenmesi yönünde olmuştur. Karcı esnafından sonra iktisadi rekabetin ikinci boyutunu, makineyle buz üretenler oluşturmuştur.

Fakat burada Bomonti Buz Şirketi, şikâyetle bulunulan değil şikâyetle bulunan taraftır. Şirketin kendisine imtiyazının tanıdığı üretim tekeli hakkındaki şikâyetleri, devlet tarafından kısmen dikkate alınmıştır. Şirketin üretim tekeli hakkındaki istisnayı düzenleyen imtiyaz mukavelenamesinin dokuzuncu maddesi, bu konuda sadece elle çalışan makinelere istisna tanımaktadır. Fakat devlet işi ticarete dökenlere müdahalede bulunurken; modern makinelerle de olsa, sadece kendi ihtiyacı için buz üretenlere dokunmamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Amede-i Divan-ı Mukavelat (A.DVNSMKLT.d.) 2, 8.

Amede-i Mektubî Mühimme (A.MKT.MHM) 489/14.

Babıali Evrak Odası (BEO) 1445/108325, 2369/177637.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD) 112-1/11.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT) 869/25, 878/41.

İrade-i Taltifât (İ.TAL) 68/20.

Meclis-i Vükela (MV) 8/67.

Şura-yı Devlet (ŞD) 498/13, 1201/16, 1240/37, 2459/48, 2463/1, 2997/10.

Yıldız Tasnifi Mütenevî Maruzat Evrakı (Y.MTV) 289/95.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Evrakı (Y.PRK.TNF) 5/41.

II. Kitaplar

BALMER, Robert T., *Modern Engineering Thermodynamics*, Elsevier Inc, New York, 2011.

BARKAN, Ömer Lütfi, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

BOZDEMİR, Mustafa, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

GEYİKDAĞI, V. Necla, *Foreign Investment in the Ottoman Empire, International Trade and Relations 1854-1914*, I.B. Tauris Publishers, Londra, 2011.

GÜRAN, Tefvik, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2011.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1983.

YILMAZ, Celali, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2011.

III. Makaleler

KURT, Burcu, “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kurulan Buz Fabrikaları” *OTAM*, Ankara, 2011, S.30, ss. 73-98.

KURT, Burcu, “Osmanlı Sosyal Hayatında Yenileşmeye Bir Örnek: Buz Temininde Modernleşme ve Dersaadet Buz Fabrikası”, *Nizâm-ı Cedîd Başlangıcının 220. Yılı Münasebetiyle Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul, 2014, ss.43-50.

MARTAL, Abdullah, “İzmir Buz Fabrikası”, *Tepekule Tarih*, Tepekule Kitaplığı Yayınları, İzmir, 2000, S.2, ss. 86-90.